

WYDZIAŁ II

Krajowi

Jan Machnik 20 IX 1930–7 X 2023

W październikową noc ubiegłego roku odszedł prof. Jan Machnik, jeden z nestorów polskiej archeologii. To wielka strata dla środowiska archeologicznego nie tylko w Polsce. Profesor, przez rozliczne kontakty międzynarodowe, był wszędzie traktowany jako wybitny naukowiec, a może przede wszystkim przyjaciel. Potrafił łączyć kompetencje naukowe z życzliwością i otwartością na problemy otaczającego świata, którego zawsze był ciekaw. Kluczem do wzajemnych relacji byli zawsze ludzie. Nieważne, czy dotyczyło to naukowych partnerów i współpracowników, studentów czy tych, którzy interesowali się wykopaliskami w terenie, albo czuli potrzebę kontaktu z Profesorem, który miał dar gawędziarski.

Jan Machnik urodził się w rodzinie nauczycielskiej 20 października 1930 roku w Łuce nad Dniestrem, w powiecie kałuskim. Tak podaje oficjalna metryka sporządzona w parafii rzymskokatolickiej w Wojniłowie. Zapis ten nie jest zgodny z prawdą, bowiem zdaniem Profesora miejscem jego narodzin był szpital w Stanisławowie.

Dzieciństwo spędził z rodzicami w Łuce, jednak po wkroczeniu Rosjan w 1939 roku, matka z 9-letnim synem była zmuszona szukać nowego miejsca zamieszkania i pracy. Ojciec walczył w kampanii wrześniowej i został wzięty do niewoli niemieckiej. Burzliwe miesiące trwały do 1941 roku, czyli do agresji niemieckiej. Wtedy udała się przeprowadzka w okolice Krosna, do rodziny ojca Jana.

Prawdziwa stabilizacja nastąpiła jednak dopiero po zakończeniu wojny i powrocie ojca z oflagu. Rodzice podjęli pracę nauczycieli, a młody Jan rozpoczął naukę w gimnazjum, a później liceum w Krośnie. Maturę zdał

w 1950 roku i zdecydował o studiach na Uniwersytecie Jagiellońskim. Pozytywnie zdał egzaminy, ale nie przyjęto go na wymarzony kierunek – historię. Jako alternatywę dostał propozycję nauki w Studium Historii Kultury Materialnej, które właśnie powstawało. Tak więc, trochę przez przypadek, rozpoczął Jan edukację archeologiczną i etnograficzną zarazem, preferując na początku drugą dyscyplinę.

Profesor, wspominając czasy studenckie, wyraźnie zaznaczał „dwa impulsy”, które zdecydowały o tym, że postanowił poświęcić się archeologii. Wcześniej bliższa była mu etnografia, co wynikało z fascynacji osobowością prof. Kazimierza Moszyńskiego. O tym, że wybrał archeologię, zdecydował kontakt z prawdziwymi wykopaliskami, a dokładnie badania ratownicze w Nowej Hucie. „Po raz pierwszy zobaczyłem jak barwna i ciekawa jest archeologia”¹, i spotkanie z prof. Józefem Kostrzewskim. Aspekty te można uznać za podstawy przyszłej działalności Jana Machnika – zamiłowanie do badań terenowych i umiejętność rozmawiania o archeologii.

Studia I stopnia ukończył w 1953 roku, po czym kontynuował je w Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu na kierunku (a raczej specjalności) prehistoria, w ramach Historii Kultury Materialnej. Ukończył je w 1955 roku, broniąc pracy magisterskiej pod okiem prof. Witolda Hensla. Co ciekawe, praca dotyczyła ceramiki wczesnośredniowiecznej, bowiem później naukową drogę związał Profesor z młodszą epoką kamienia i wczesnym okresem epoki brązu.

Po studiach zrezygnował z pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim, wybierając w lipcu 1955 roku krakowski oddział Instytutu Historii Kultury Materialnej (IHKM) Polskiej Akademii Nauk, a ściślej Zakład Archeologii Polski, później Małopolski. Zakładem kierował prof. Stefan Nosek, późniejszy promotor dysertacji doktorskiej. Stopień naukowy doktora Jan Machnik uzyskał w roku 1963 w tymże instytucie, a cztery lata później doktora habilitowanego. Tytuł profesora nadzwyczajnego miał od 1979 roku, a zwyczajnego od 1983.

Przez wiele lat (od 1966 roku) kierował macierzystym zakładem i w latach 1967–2007 redagował rocznik „Sprawozdania Archeologiczne”, jedno z najważniejszych i najbardziej cenionych czasopism archeologicznych.

Był wieloletnim członkiem Rady Naukowej IHKM PAN (1970–1983 i 1987–2006, przerwa związana była ze stanem wojennym). Warto nadmienić, że Jan Machnik zapisał piękną kartę opozycyjną w latach 80. XX wieku, organizując odczyty i spotkania, w tym w domach prywatnych. Wychodził

¹ Cytowane wypowiedzi Jana Machnika pochodzą z książki *Między pokoleniami. Jak Jaśko miał ulanem archeologiem został, wywiad rzeka z Profesorem Janem Machnikiem rozmawia Marzena Woźny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014 (wydanie drugie uzupełnione – Rzeszów 2017).

z założenia, że to jego powinność tłumaczyć aktualną sytuację i podtrzymać na duchu wszystkich, którzy sami nie mogli sobie poradzić w trudnym czasie.

Wyjątkowe miejsce w życiu prof. Jana Machnika stanowi działalność w Polskiej Akademii Umiejętności. Od 1992 roku był członkiem korespondentem PAU, a od 1994 członkiem czynnym (niemal od początku jej reaktywowania). Pełnił funkcję sekretarza, a później wicedyrektora Wydziału II. W latach 2000–2006 był wiceprezesem PAU, a od 2005 do 2021 delegatem do współpracy z Ukrainą. Należy też podkreślić aktywną pracę w kilku komisjach naukowych: Komisji Środkowoeuropejskiej (w tym jako jej przewodniczący), Komisji Prehistorii Karpat (przewodniczący), Komisji Wschodnioeuropejskiej, Komisji Historii Wojen i Wojskowości, Komisji Spraw Europejskich, Komisji Oceny Podręczników Szkolnych, Komisji Paleogeografii Czwartorzędu.

Lista nie obejmuje wszystkich dziedzin interesujących Profesora, którego charakteryzowała otwartość na dokonania różnych dyscyplin naukowych. Z aktywnością w komisjach PAU łączą się prace redakcyjne i współredakcyjne wielu wydawnictw. Były to „Prace Komisji Prehistorii Karpat” – redakcje, współredakcje i współautorstwo (tomy II – 2001, III – 2006; IV – 2008, VI – 2013) oraz „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” (do roku 2015 wydawane jako „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej” od tomu I – XXXI/2022. Poza tym współredagował i był autorem prac pozaseryjnych w liczbie trzech tomów poświęconych badaniom na Grzędzie Sokalskiej (2009) i zachodniej Ukrainie (2011, 2016).

Jan Machnik był aktywnym członkiem Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych PAN od początku jego powstania, czyli od roku 1990. Pełnił też ważne funkcje, zasiadając w prezydium, a w latach 2007–2010 był przewodniczącym prezydium. Z ramienia Komitetu aktywnie działał w XXIII Komisji Południowowschodniej Europy, Anatolii i Kaukazu przy Międzynarodowej Unii Nauk Pra- i Protohistorycznych (UISPP), uczestnicząc i reprezentując polską archeologię na wielu sympozjach i konferencjach międzynarodowych. Był też członkiem korespondentem Deutsches Archeologisches Institut w Berlinie i członkiem honorowym Instytutu Archeologii Słowackiej Akademii Nauk w Nitrze (od 2010). Kierował też Komisją Archeologiczną Oddziału PAN w Krakowie.

Profesor cenił pracę w terenie. Jak stwierdził, „najwięcej satysfakcji, szczerze mówiąc, dawały mi badania terenowe”. Dotyczy to wielosezonowych wykopalisk i prac poszukiwawczych – badań powierzchniowych, które bardzo lubił. Niejednokrotnie mówił, że z końcem zimy czuje „zew krwi”, który ciągnie go w teren. Miał za sobą wiele poszukiwań. Prowadził je nawet w pojedynkę.

Pierwszą większą eskapadą były badania powierzchniowe na trasie Igołomia – Sandomierz, wzdłuż Wisły, w 1955 roku, wspólnie z Leszkiem Gajewskim. W tym samym roku uczestniczył w wykopaliskach doc. Michała Drewki na Roztoczu, gdzie po raz pierwszy zetknął się z badaniami kurhanów, „Zobaczyłem wspaniałą warsztat terenowy pana Drewki”. Od tamtego czasu stały się one specjalizacją badawczą Profesora. Można bez wątpienia stwierdzić, że wieloletnie doświadczenia zaowocowały stworzeniem własnej szkoły badań nad kurhanami, której nieformalnymi studentami były co najmniej dwa pokolenia młodych, nie tylko polskich archeologów.

Później wielokrotnie podobne badania prowadził na Lubelszczyźnie i w południowo-wschodniej Polsce, np. w ramach słynnej Ekspedycji Lubaczowskiej czy badań karpackich. Miał do nich sentyment z czasów studenckich, kiedy uczestniczył w pracach ekspedycji karpackiej prof. Andrzeja Żakiego. Kiedy pojawiła się możliwość rozszerzenia badań powierzchniowych o wschodnią Słowację i zachodnią Ukrainę, skorzystał z tego, a uzyskane wyniki zapoczątkowały wieloletnie badania wykopaliskowe. Były ukierunkowane na poszukiwania kurhanów późnoneolitycznych i przyniosły odkrycia wielu takich stanowisk.

Badania powierzchniowe prowadził też ze studentami Uniwersytetu Rzeszowskiego jeszcze na początku lat dwutysięcznych. Studenci cenili je, bowiem nie skupiały się wyłącznie na poszukiwaniach artefaktów, ale były okazją do zapoznania z terenem, jego rozumienia dla dawnego osadnictwa. Nie brakowało przy tym opowieści i dykteryjek, z czego Profesor był znany.

W dorobku terenowym Jana Machnika nie można pominąć ważnych badań wykopaliskowych. Rozpoczęły je prace badawcze na grodzisku w Stradowie. Należy zaakcentować również udział w badaniach francusko-polskich – *les villages desertes* prowadzonych przez zespół polskich archeologów. Jak podkreślał, był to poligon badawczy, który pozwolił poznać nowe metody eksploracyjne i dokumentacyjne.

Wizytówką stały się jednak prowadzone w Małopolsce w latach 1968–1975 wielkoskalowe tzw. badania amerykańskie. Zainicjował je prof. Sarunas Milisauskas oddelegowany przez *Smithsonian Institution* w Waszyngtonie do wykopalisk stanowisk neolitycznych na terenie Polski. Wybór padł na ośrodek krakowski, a prof. Jan Machnik, jako kierujący Zakładem Archeologii Małopolski IHKM PAN, odpowiadał za ich organizację przy nieoceanionej pomocy Janusza Kruka.

Skala badań stanowisk Olszanica, Iwanowice, Niedźwiedz czy Bronocice stanowiła ewenement w polskich warunkach. Doświadczenie to było nie do przecenienia w czasie, gdy polska archeologia stanęła przed koniecznością przeprowadzenia badań ratowniczych przed programem budowy autostrad. Włączył się w to także Jan Machnik, stając się powszechnie szanowanym

autorytetem eksperckim w zakresie metodyki takich badań, a także interpretacji wyników. Liczne konsultacje i współpraca badawcza znalazły miejsce w wielu tomach prac publikowanych po badaniach, np. na łamach serii „Via Archaeologica Ressoiviensia”.

Dorobek publikacyjny prof. Machnika obejmuje ponad trzysta pozycji bibliograficznych. Są wśród nich dzieła fundamentalne dotyczące późnego neolitu, ze szczególnym uwzględnieniem kultury ceramiki sznurowej – III tys. p.n.e. i wczesnej epoki brązu, przede wszystkim poświęcone kulturze mierzanowickiej z drugiej połowy III i pierwszej połowy II tys. p.n.e. To klasyczne monografie, podręczniki i ich części oraz studia tematyczne publikowane w kraju i zagranicą. Wiele z nich należy do podstawowego kanonu środkowoeuropejskiej literatury schyłkowego neolitu i wczesnej epoki brązu.

Działalność dydaktyczna Jana Machnika obejmuje cieszące się uznaniem studentów wykłady zlecone na Uniwersytecie Jagiellońskim. Z relacji słuchaczy i ze wspomnień Profesora wiemy, że tę sferę aktywności traktował bardzo poważnie, przygotowując się do każdego zajęcia od strony merytorycznej i technicznej.

Ostatni okres działalności dydaktycznej i naukowej Profesora łączy się z Uniwersytetem Rzeszowskim, w którego powstaniu w 2001 roku odegrał ważną rolę. Wcześniej przyjął propozycję wzmocnienia kadrowego tworzącego się Instytutu Archeologii w ramach ówczesnej Wyższej Szkoły Pedagogicznej. Był pierwszym kierownikiem Zakładu Epoki Kamienia w latach 1998–2001, a ciągle zatrudnienie utrzymywał do roku 2011.

W kolejnych latach współpracował doraźnie jako dydaktyk, głównie na studiach doktoranckich w latach 2013–2014. W Rzeszowie wypromował 17 magistrów i dwóch doktorów. W działalności naukowo-dydaktycznej Profesora nie można pominąć słynnych Seminariów Igołomskich, których był pomysłodawcą od 1984 roku. Odbywały się one systematycznie i gromadziły rzesze młodych archeologów zainteresowanych problematyką neolitu i wczesnej epoki brązu. W wielu dyskusjach i prezentacjach przewijały się tam kluczowe problemy badawcze dotyczące metodologii, źródłoznawstwa, analityki i badań interdyscyplinarnych. To kolejny przykład otwartości i „koleżeńskiego” stosunku do młodych ludzi, którzy z biegiem lat stawali się doktorami i profesorami.

Prof. Jan Machnik był wielokrotnie nagradzany odznaczeniami i nagrodami państwowymi, resortowymi i regionalnymi. Godzi się w tym miejscu wymienić przede wszystkim: Złoty Krzyż Zasługi (1979), Krzyż Kawalerski OOP (1990), Krzyż Oficerski OOP (2005) i Krzyż Komandorski OOP (2011), Złoty Medal im. L. Štúra Słowackiej Akademii Nauk (1997), Medal Św. Gorazda (2013) – najwyższe słowackie wyróżnienie naukowe, Nagrodę Sekretarza Naukowego PAN (1979).

Za działalność i pomoc lokalnym muzeom, a szerzej miejscowym środowiskom naukowym, w których pełnił ważne funkcje, np. wieloletniego przewodniczącego Rady Muzeum w Krośnie, przyczyniając się do powstania skansenu Karpacka Troja, otrzymywał liczne dowody wdzięczności, np. honorowy tytuł „Przyjaciela Muzeum Okręgowego w Rzeszowie” w 2005 r. Nigdy nie odmawiał pomocy w ramach konsultacji naukowych czy recenzji, a także porad natury organizacyjnej czy sugestii wiążących się z rozwojem mniejszych ośrodków. Trzeba nadmienić, że wolą Zmarłego było przekazanie całej jego spuścizny naukowej – obszernego archiwum, biblioteki i pamiątek, Uniwersytetowi Rzeszowskiemu.

Prof. Jan Machnik cieszył się szacunkiem środowiska archeologów. Decydowały o tym przede wszystkim cechy charakteru Profesora; pracowitość, profesjonalizm, otwartość, erudycja i głębokie poczucie wypełniania misji archeologa-terenowca, naukowca, dydaktyka i popularyzatora najstarszych dziejów Europy. Będzie nam wszystkim brakować takiej osobowości, autorytetu czy po prostu starszego kolegi i przyjaciela.

Dowodem uznania są liczne książki jubileuszowe przygotowane na kolejne rocznice życia i pracy. Należy tu wymienić: *A Turning of Ages. Jubilee Book Dedicated of Professor Jan Machnik on His 70th Anniversary*, red. S. Kadrow, Kraków 2020, Instytut Archeologii i Etnologii PAN; *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblata*, red. S. Czopek, S. Kadrow, Rzeszów 2010, Instytut Archeologii UR.

Notę biograficzną Jana Eugeniusza Machnika można znaleźć w leksykonach *Złota Księga Nauk Humanistycznych 2004*, wyd. Polski Instytut Biograficzny, Gliwice, Helion; *Złota Księga Nauk Humanistycznych 2013*, wyd. Gliwice, Helion; *Słownik biograficzny profesorów Uniwersytetu Rzeszowskiego 2001–2006*, Rzeszów, UR i hasła w encyklopediach, w tym w Wikipedii i podobnych.

Prof. Jan Machnik został pochowany na cmentarzu w Lubli k. Jasła, w rodzinnym grobie rodziców.

Sylwester Czopek